

Sociologický výzkum hodnotových orientací

DALIBOR HOLDA
ZDENA ČERMÁKOVÁ

Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

Procházíme-li sociologickou produkcí jak nedávné minulosti, tak i současné doby, setkáváme se poměrně často s problematikou hodnot. Od konce šedesátých let je možné pozorovat výraznou pozitivní tendenci v řešení otázek spojených s hodnotovými systémy, jejich strukturou a hodnotovými orientacemi. Avšak zatímco na sklonku šedesátých let vycházely některé sociologické výzkumy hodnotových orientací ještě z buržoazních psychologizujících, pozitivistických koncepcí, je naopak v současné době věnována značná pozornost analýze a kritice logicko-gnoseologických kořenů buržoazního empirismu. Zároveň se oprávněně akcentuje potřeba řešit otázky komplexního všestranného výzkumného postupu sociologického poznání jako integrální součásti marxistické sociologické teorie, stejně jako problematiku vztahu výsledků konkrétní analýzy a základních společenských procesů, které jsou mimo jiné zdrojem formování hodnotových systémů, jejich struktury a hodnotových orientací.

Je nesporné, že takto zaměřené studie jsou přínosem pro sociologické poznání. Jde například o příspěvky M. Hulákové [1976 : 371–379]; [1974 : 633–639], zabývající se teoreticko-metodologickými otázkami hodnotových systémů, dále o studie K. Rychtaříka [1977 : 137–144], F. Zicha [1975 : 376–387], J. Karáska [1976 : 499–515]; [1976 : 304–320] a A. Hirnera [1975 : 196–215], analyzující teoreticko-metodologické otázky marxistického sociologického poznání. Bylo by možné jmenovat další autory, kteří se na stránkách Sociologického časopisu, Sociologie, popřípadě dalších periodik věnují hodnotovým orientacím buď monograficky či dílčím způsobem v rámci analýzy širších oblastí sociální reality (to se vztahuje i na autory zabývající se obecně metodologickými otázkami výzkumného procesu).

Cílem našeho příspěvku však není bilance uveřejněných statí či jejich rozbor. Zaměříme se především na analýzu dosavadních přístupů k výzkumu hodnotových orientací a na jejich zhodnocení.

Víme, že jedním ze základních procesů charakterizujících soudobou etapu vývoje naší třídně diferencované společnosti je proces její homogenizace. Jeho součástí je homogenizace třídně a sociálně určené diferenciace vědomí jednotlivých společenských tříd a skupin a rovněž dynamiky procesu formování vědomí. Tato diferenciace dynamiky má dvoji povahu: Na jedné straně jde o *různé tempo* změn v této oblasti u jednotlivých sociálních skupin a tříd a na druhé straně o to, že různé sociální skupiny a třídy prioritně rozvíjejí *různé složky* struktury společenského vědomí. Pro konkrétní výzkum společenského vědomí, a tedy i hodnot z toho vyplývá významný metodologický princip, že struktura a stav společenského vědomí mohou být objasněny pouze ve spojení s analýzou činností lidí a jejich společenských vztahů. Je však třeba si uvědomit, že dosud přetrvávající rozdíly ve vědomí — i přes intenzivně probíhající proces homogenizace — nic nemění na skutečnosti kvalitativně nového obsahu vědomí socialistické společnosti.

Některé výzkumy hodnotových orientací na sklonku šedesátých let vycházely z buržoazních psychologizujících pozitivistických koncepcí. Tato skutečnost se mimo jiné projevovala i v rovině operacionalizace. Byla vybrána baterie indikátorů, které měly reprezentovat jednotlivé hodnoty. Zdroji chyb při konstrukci výzkumných nástrojů se nyní zabývat nebudeme. V dané souvislosti je podstatné, že při operacionalizaci nebyly mnohdy respektovány metodologické zásady marxistické analýzy společenského vědomí. Hodnoty byly zkoumány izolovaně, bez možnosti sledovat vztahy hodnotové orientace k celku sociální reality. Výsledným efektem byla potom většinou deskripce hierarchie hodnot, přičemž možnosti vysvětlit daný stav i z hlediska statického pohledu byly minimální.

V současné době je situace výrazně odlišná. Charakteristiky společenského vědomí bývají sledovány v širších souvislostech. Při analýze společenských jevů a procesů tak představují dílčí hledisko.

Příkladem může být model socialistického životního způsobu. B. Filipcová a J. Filipec vymezují pojem životního způsobu takto: „Životní způsob považujeme za široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, i s nimi spjatých hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin, v němž pak nabývá různých funkcí a významů“ [Filipcová-Filipec 1976 : 234].

Pokud bychom chtěli v rámci výzkumu životního způsobu analyzovat charakteristiky vědomí jako „cílovou kategorii“ výzkumného procesu, vidíme, že je splněn metodologický princip spojení analýzy společenského vědomí s analýzou činností lidí a jejich společenských vztahů.

Model životního způsobu však není jediným příkladem komplexního, všestranného výzkumného postupu sociologického poznání. Podobně je tomu například i u modelu socialistického uvědomění mládeže. To je chápáno jako proces, v němž si mládež osvojuje vědecký světový názor, marxismus-leninismus, a uplatňuje jej ve své praktické činnosti. Schematicky vymezujeme tento proces třemi navzájem spjatými dimenzemi: poznáním, přesvědčením, činností [Holda-Matějovský 1974 : 352]. Přesvědčení bylo v operacionální rovině indikováno politickými postoji a hodnotovými orientacemi.

Bylo by pochopitelně možné jmenovat i další výzkumné koncepce, v nichž je analýza společenského vědomí dílčím pohledem v rámci globálního výzkumu.

Problémem zůstává zachytit v operacionální rovině dané modely vcelku. O této otázce se například zmiňuje B. Filipcová a J. Filipec v souvislosti s koncepcí socialistického životního způsobu: „Složitost problematiky prakticky vede k nemožnosti uchopit a osvojit si problém vcelku, ale prostřednictvím řady dílčích, parciálních pohledů. Teprve syntéza takovýchto dílčích zkoumání, která pochopitelně musí být založena na pochopení komplexní povahy problémů a na parciálním charakteru jednotlivé výpovědi, může přinést obraz procesu formování socialistického životního způsobu.“ [Filipcová-Filipec 1976 : 234]

Předcházející úvaha nemůže být samozřejmě chápána jako výzva k izolovanému zkoumání jednotlivých dimenzí jak modelu životního způsobu, tak i ostatních modelů. Má charakter zdravé výzkumnické skepse. Jde o to, že není možné vycházet pouze z empirických výzkumů, právě tak jako není možné v rámci jednoho výzkumu operacionalizovat model charakteru životního způsobu v celé jeho hloubce a komplexnosti. Má-li být dosaženo žádoucího cíle, je nutné při-

stoupit k dlouhodobému výzkumnému programu, přičemž se v jednotlivých etapách nelze vyhnout kompromisům. Řečeno konkrétněji: v rámci empirických šetření bude třeba se rozhodnout, které indikátory, popřípadě celé oblasti jsou v dané etapě pro sociologické poznání skutečně relevantní a které je možné vypustit, aby se výzkumný nástroj nestal neúnosným pro terénní akce.

Úspěšnost takového rozhodování je mimo jiné podmíněna kvalitou operacionalizace jednotlivých částí analyzovaného modelu. Jde především o to, aby do výzkumného nástroje nebyly zbytečně zařazovány indikátory, které nejsou adekvátním vyjádřením určitého problémového okruhu, či takové, které indikují stejný problém jako již zařazené.

Naznačené metodické úvahy by měly být součástí každého výzkumu. Domníváme se však, že daleko ostřeji vystupují v tom případě, kdy se jedná o výzkum, který zahrnuje poměrně širokou oblast sociální reality.

Zdrojem objektivních informací pro příslušné rozhodování jsou kromě teoretické analýzy i metodické experimenty, které mohou být v konečné fázi podkladem pro vypracování úsporného, přesto však efektivního výzkumného nástroje. Takový postup přirozeně umožňuje nejen analýzu jednotlivých dimenzí modelu, ale vytváří i optimální východiska pro systém dílčích pohledů. To se týká i společenského vědomí, hodnotové orientace nevyjímaje. Je proto naprosto nezbytné přistoupit k důkladnému přehodnocení dosavadních přístupů jeho konkrétní analýzy.

Operacionalizace pojmu hodnota, hodnotová orientace

Každý sociální jev je v procesu zkoumání zachycen vždy jen z určitého, dílčího hlediska. I v tomto přístupu je však nutné uvažovat jeho multidimenzionální charakter, jeho složitou vnitřní strukturu, což musí být respektováno i při operacionalizaci pojmů, které vstupují do procesu poznání. Není možné pracovat s těmito složitými útvary bez teoreticko-metodologické analýzy, vedoucí od relativně neurčité představy o daných pojmech k precizním a poměrně konkrétním představám o jejich jednotlivých dimenzích. Odtud je potom možné vyjít nazpět k původnímu relativně obecnému pojmu a dále s ním v procesu poznání pracovat. Princip takové metody popsal K. Marx v práci *Grundrisse I*. Na příkladu vymezování pojmu obyvatelstva ukázal, jak je nutné postupovat od chaotické představy pojmu k poznání jeho nejjednodušších komponent a od nich nazpět, opět k pojmu obyvatelstva, který již není onou chaotickou představou o celku, ale bohatou totalitou s mnoha určenostmi a vztahy [Marx 1971:54].

Přeneseme-li proces rozpracování obecných pojmů do roviny znaků, sledovatelných v rámci výzkumného nástroje, je možné ho charakterizovat slovy F. Zicha: „V našich výzkumech je však dosud většinou operacionalizace jako nutný krok, v němž probíhá bezprostředně redukce teorie do empirické roviny, prováděna značně povrchně, často pomocí nedomyšlených definic ad hoc, které mají většinou arbitrážní charakter. V takto prováděné operacionalizaci se nepostihuje dostatečně přesně podstata pojmů; tím se fakticky ruší spojení pojmu s teoretickou koncepcí problémů a de facto se zavádí nová, většinou blíže neurčená a často vnitřně nekonzistentní teorie“ [Mužík-Ruml 1979 : 154].

Nechceme příliš dramatizovat situaci v oblasti zkoumání hodnot. Skutečnost je však taková, že při konstrukci sledovatelných znaků se badatel nemůže dostatečně opřít o ucelenější koncepci. I když je v současné době problematice hodnot a hodnocení věnována podstatně zvýšená pozornost, nejsou dosud dořešeny otázky její marxistické interpretace. J. Světlý, autor poslední rozsáhlé monografie věnované hodnotám, uvádí: „Marxistická filozofie dlouho ponechá-

vala celou oblast hodnocení problematiky stranou; možná proto, že Marx sám se obecnou axiologickou problematikou nezabýval a dokonce se ve své kritice Wagnerovy učebnice vyjadřoval ironicky o německém jazykovém úzu, aplikujícím termín hodnota na předměty uspokojující lidské potřeby.“ [Světlý 1978 : 196] Pokud jde o konzistentní uchopení problematiky hodnot, nedochází J. Světlý k jednoznačnému řešení, i když v jistém smyslu považuje za možné východisko stanovisko J. Popelové: začít dialektickou jednotou užité hodnoty a hodnoty, což v axiologické rovině předpokládá pochopení toho, co znamená hodnota jako krystalizace či materializace kvalitativně určité, často vysoce specializované práce. Marxistický filozof se přitom může opírat o spis, v němž K. Marx kladl filozofické základy k svému mnohostrannému životnímu dílu, o *Ekonomicko-filozofické rukopisy*.

Samo řešení podstaty hodnot a hodnocení ponechává J. Světlý stranou, neboť se domnívá, že musí teprve uzrát. Zabývá se především vzájemnými vztahy mezi kategorií hodnoty a těmi kategoriemi, s jejichž pomocí se teorie hodnot dosud pokoušela podstatu hodnot vysvětlovat, tj. kategoriemi potřeb, zájmů, účelnosti, smyslu a významu.

V pracích autorů ze socialistických zemí se nejčastěji setkáváme s vymezením hodnot ve vazbě na motivaci lidských činností. Takové pojetí se například objevuje u Zdravomyslova, Rožina a Jadova, kteří hodnoty charakterizují jako „relativně stabilní, sociálně podmíněné výběrové vztahy člověka k souhrnu materiálních i duchovních společenských výtvorů i ideálů, jež jsou nahlíženy jako předměty, cíle nebo prostředky pro uspokojování potřeb životní činnosti člověka“ [Zdravomyslov-Rožin-Jadov 1967 : 237]. Stejně tak je tomu u J. Szczepepańskiego, který považuje hodnoty za „libovolný materiální nebo ideální objekt, ideu nebo instituci, skutečný nebo imaginární předmět, k němuž jednotlivci zaujímají hodnotící postoj, připisují mu významnou úlohu ve svém životě a snahu po jeho dosažení pocítují jako nutnost.“ [Szczepepański 1966 : 42] V. G. Afanasjev považuje hodnoty za jakousi „osu vědomí, která usměrňuje vnímání osobnosti i její praktickou činnost“. Domnívá se, že „sám pojem hodnotové orientace byl vytvořen proto, aby umožnil přesnější výklad příčin lidské činnosti“. [Afanasjev 1974 : 369] Taková pojetí se objevují i v oblasti psychologie, kde jsou hodnoty chápány rovněž jako podstatná součást motivační struktury. Je tomu tak například i ve studii J. Janouška věnované otázkám dynamiky lidské motivace [Janoušek 1975 : 407].

Procházíme-li celou řadu definicí hodnot — máme na mysli nejen ty, které jsme uvedli — je zřejmé, že pojem *hodnota* je v podstatě vysvětlován pomocí sociálně determinovaného vztahu (více či méně zdůrazněného) k takovým kategoriím jako jsou potřeby, zájmy, význam apod. Nehledě na terminologické rozdíly — hodnoty jsou nazývány regulátorem, osou vědomí, sociálně podmíněnými vztahy člověka k souhrnu společenských výtvorů apod. — je podstata definic v principu stejná.

Vymezení hodnot je pochopitelně nutnou podmínkou k vypracování ucelené sociologické teorie hodnot a hodnocení. Není však podmínkou dostačující, protože existující pojetí neobsahuje důslednou analýzu vnitřní struktury pojmu ani analýzu jeho vztahu k ostatním složkám společenského vědomí, jako jsou například postoje, mínění, přesvědčení, názory, znalosti apod.

V podstatě je to proces operacionalizace, který prostřednictvím teoreticko-metodologické analýzy povede od relativně neurčité představy o daném pojmu k precizní a konkrétní představě o jeho jednotlivých dimenzích, tak, jak jsme o tom hovořili v souvislosti s metodou popsanou K. Marxem v *Grundrissech I*.

Nejde však o operacionalizaci, jejímž cílem je pouze získání adekvátního prostředku empirického zkoumání. Precizní a konkrétní představy o daných dimenzích jsou jedním z východisek pro vypracování ucelené teorie za předpokladu zpětného konstituování výchozího pojmu. Do dalšího průběhu výzkumného procesu tento pojem opět vstupuje, avšak na kvalitativně vyšší úrovni jak jeho abstraktního, tak i konkrétního poznání.

Tímto způsobem je nejspíše možné snížit reálné disproporce mezi existující obecnou, zatím ne ve všech směrech dořešenou teorií hodnot na straně jedné a empirickými výsledky na straně druhé. Disproporce se projevují v tom, že výsledky sociologických výzkumů nemají přílišnou návaznost na existující teorii a nemohou být proto použity ani k jejímu dalšímu rozvíjení, nemohou tvořit spojovací článek mezi teorií a sociální realitou, což je právě významným úkolem empirické složky poznání marxistické sociologie, jak to v souvislosti s kritikou buržoazních přístupů zdůrazňuje F. Zich: „To, v čem se liší marxistická sociologie a její teorie od různých variant metodologie buržoazní pozitivistické sociologie, spočívá právě v tom, že konečné kritérium pravdivosti poznání není hledáno v různých verifikačních technikách, ale v sociální praxi, to je v procesech, v nichž jsou výsledky výzkumů využívány“ [Mužík-Ruml 1979 : 157].

V předchozím textu jsme se zmínili o absenci analýzy vztahu hodnot k ostatním složkám společenského vědomí. Toto negativum nezdůrazňujeme pouze v souvislosti s obecným teoreticko-metodologickým aspektem procesu poznání: má bohužel svůj bezprostřední dopad i v empirickém výzkumu, konkrétně při konstrukci sledovatelných znaků. Považujeme proto za nutné zmínit se o souvislosti pojmu hodnota a postoj.

Uvedli jsme některé definice hodnot a pokusili se shrnout, jaké mají společné rysy. Je zřejmé, že jako hodnota může vystupovat každý z prvků tvořící strukturu sociální reality. Jestliže chceme zodpovědět, resp. pokusit se zodpovědět, kardinální otázku, jakým způsobem jsou hodnoty, jejich hierarchické uspořádání — tj. hodnotové orientace v empirické rovině — poznatelné, objevuje se nutnost analýzy vztahu hodnota a postoj, a to jak v rovině teoretické, tak i v rovině metodologické.

Vrátíme-li se k již uvedeným definicím, vidíme, že například J. Szczepański považuje za hodnoty takové objekty, k nimž jednotlivci zaujímají hodnotící postoje. Ve studii F. Zicha [Mužík-Ruml 1979 : 157] najdeme následující definici: „Hodnotová orientace osobnosti je struktura vztahů osobnosti k faktům činnosti, je to konkrétní vztah, projevující se ve formě fixovaných postojů.“ Zejména u tohoto autora se zřetelně projevuje pojetí postojů jako jednoho z projevů existujících hodnotových orientací jedince.

Podívejme se nyní, jak jsou v odborné literatuře vymezovány postoje. Ve většině uvedených definic jsou chápány jako predispozice k určitému způsobu jednání, podle něhož postoj obsahuje tři složky: kognitivní, emotivní a tendenci k jednání. Podobné pojetí je možné nalézt i u D. Kretsche, R. S. Grutschfielda a E. L. Ballackeyho, kteří jej definují takto: „Postoj je trvalá soustava pozitivních nebo negativních hodnocení, emocionálních citění a tendencí k činnosti pro nebo proti ve vztahu ke společenskému předmětu“ [Kretsch 1968 : 212]. Autoři hovoří dále o ústředním postavení soustavy hodnot jednotlivce při formování a organizaci jeho postojů, i když současně zdůrazňují fakt — a ilustrují ho i na příkladech —, že vztah mezi hodnotami a postoji není jednoduchý.

Za podstatné však v této souvislosti lze považovat skutečnost, že přistoupíme-li k analýze vztahu mezi hodnotou a postojem i „z druhé strany“, jsou postoje považovány za výsledek či projev hodnotové orientace jedince. V pro-

mítnutí do roviny sledovatelných znaků je zřejmé, že hodnoty se nejen prostřednictvím postojů projevují, ale je třeba je i pomocí těchto postojů zkoumat — zejména pomocí takových postojů, které vypovídají o vztahu jedince (ve smyslu důležitosti, významnosti apod.) ke zmíněným prvkům sociální reality. Pregnantně to vyjadřuje A. Velehradský, který konstatuje: „hodnotová orientace se projevuje a je poznatelná v soustavě postojů, mínění a názorů jedince na různé aspekty objektivní reality, i když je třeba vzít v úvahu, že hodnotová orientace takto projevovaná nemusí odpovídat skutečné podobě této reality, ale je třeba ji konfrontovat s konkrétními projevy jednání, kterými jedinec o získání, resp. udržení si určitých hodnot usiluje“ [Velehradský 1978 : 62]. Je zde správně poukázáno na možnost určité inkonzistence mezi verbálně vyjádřeným postojem v kognitivní a emotivní rovině na straně jedné a tendencí k jednání na straně druhé.

Přijmeme-li tedy za výchozí předpoklad, že hodnotové orientace jsou poznatelné prostřednictvím postojů, musíme respektovat vnitřní strukturu tohoto pojmu a pokusit se i v procesu operacionalizace o její adekvátní vyjádření, tj. o zachycení všech tří postojových komponentů. Podrobněji o této problematice hovoří například F. Zich ve své stati o měření sociálních objektů [Zich 1975 : 383].

V praxi sociologických výzkumů zaměřených na hodnotové orientace se při operacionalizaci postoje respektující zmíněné tři složky může badatel setkat se značnými obtížemi. Nemusí se mu vždy podařit najít jejich adekvátní vyjádření ve formě sledovatelných znaků. Až dosud byly hodnotové orientace převážně zkoumány prostřednictvím jediné dimenze, která jako by zahrnovala všechny tři složky postoje. Při pokusech o sledování hodnot ve více než jediné rovině, resp. dimenzi, nebyly výsledky uspokojivé. Za všechny je možné jmenovat příklad modelu Z. V. A. N. (zájem, význam, aspirace, normy). Přístup byl metodicky analyzován na stránkách Sociologického časopisu [Holda 1973:60–70]. I přes obtíže, které jsou s tím spojené, je však třeba se o rozlišení kognitivní a emotivní složky postoje v každém případě pokusit. Tím nemáme na mysli pouze uznání názoru, že emotivní složka bývá spojována spíše s míněním, kdežto kognitivní spíše s postoji (ve shodě s uváděným tvrzením, že mínění lze považovat z hlediska stability za „dočasný, momentální postoj“ [Zich 1971 : 395]. To by byla spíše redukce navrhovaného přístupu zkoumání, neboť rozlišování obou postojových složek by se nemělo omezit na zjišťování stability výpovědí o hodnotách.

V sociální realitě hodnotové postoje nepochybně zahrnují složku kognitivní, složku emotivní a tendenci k jednání. Při výzkumech hodnotových orientací by tedy bylo logické předpokládat, že postavení hodnot v dané hierarchii — zjištěné například u mládeže — se bude více či méně měnit v závislosti na procesu dospívání. Zejména takové hodnoty, jako je „mít dobrou práci, dobré zaměstnání“, „mít dobrého životního partnera“, „mít a vychovávat děti“ apod. budou mladí lidé hodnotit převážně citově. Moment poznávání a prožívání vlastních zkušeností nabývá v hodnotovém postoji na významu až ve věku dospělosti.

Výsledky výzkumných prací zabývajících se zjišťováním hodnotových orientací populace různých věkových kategorií přitom ukazují, že hierarchie hodnot u mládeže a u dospělé populace se prakticky neodlišuje (ve smyslu významu i důležitosti hodnot pro jednotlivé věkové kategorie). Potvrdilo se to například ve výzkumu sociálně ekonomických a kulturních orientací obyvatel města Českých Budějovic a ve výzkumu zaměstnanců Československé státní pojišťovny.

Z toho je patrné, že není smysluplné očekávat výrazné změny, promítající se zásadním způsobem do postavení hodnot v rámci zjišťované hierarchie, v závislosti na akcentování jedné ze dvou složek postoje. Působí zde zejména relativní homogenita hodnotové orientace jednotlivých společenských tříd a skupin, různých generací socialistické společnosti atd.

Přesto však je třeba – zejména ve výzkumech hodnotových orientací mládeže – brát v úvahu změny ve struktuře postojů z hlediska zastoupení jejich kognitivní a emotivní složky, a to nejen proto, že bychom považovali hodnotovou orientaci mládeže, založenou relativně více na emotivním posuzování, za dočasnou, nestabilní – i když i tento aspekt musí být respektován.

Je přirozené, že daný problém se netýká pouze samotných výzkumů mládeže a také nemůže být v jejich izolovaném rámci náležitě objasněn. V případě, že výzkumník nebude pracovat pouze s „chronologickým věkem“, ale bude ho sociologicky interpretovat – to znamená, že bude pracovat s takovými kategoriemi, jako je například životní cyklus, životní dráha apod. [Mužík-Ruml 1979 : 154], získá pravděpodobně rozlišování obou složek postojů na významnosti. Domníváme se totiž, že alespoň přibližné stanovení jejich proporcionálního zastoupení by umožnilo mnohem lépe analyzovat proces utváření hodnotových orientací – popsat a explarovat vztah této oblasti společenského vědomí k činnostem lidí a k jejich společenským vztahům. Přispělo by i k přesnějšímu určování tzv. sociální dospělosti v rovině společenského vědomí, neboť indikace interiorizace existujícího hodnotového systému prostřednictvím hierarchie hodnot „mladých“ a „dospělých“ je přinejmenším velmi hrubá.

Naše úvahy o nutnosti odlišení kognitivní a emotivní složky postoje nepramení pouze z obecných teoreticko-metodologických úvah, ale jsou podepřeny i některými empirickými zkušenostmi.

Studentům čtvrtých ročníků fakulty strojní ČVUT a fakulty všeobecného lékařství a učitelům středních průmyslových škol, jejichž věk se pohyboval od 30 do 45 let, byl předložen seznam několika hodnot v té podobě, jak jsou běžně používány v dotaznících: „být zdravý“, „mít a vychovávat děti“, „mít dobrou práci, dobré zaměstnání“, „mít dobrého životního partnera“, „mít hodně znalostí, hodně vědět“, a „rozumět lidem a světu kolem sebe“. Dotazovaní měli uvést formu volných výpovědí, co si pod těmito hodnotami představují (viz tab. 1).

Výroky studentů a učitelů se do jisté míry odlišují. Učitelé uvažují racionálněji, v širších souvislostech, a jsou schopni pochopit význam jednotlivé hodnoty v obecnější rovině, nikoli pouze vzhledem k sobě a k danému konkrétnímu časovému údobí. Podle našeho názoru je zde determinantou věk, reprezentující životní cyklus a tomu odpovídající životní zkušenosti jedince.

Kdybychom prošli všechny další výroky, ukázalo by se, že dělicí čára mezi oběma složkami není jednoznačná. Domníváme se však, že ukazuje jistý trend přesunu váhy z emotivní složky na kognitivní. Explanační tohoto jevu nebude pochopitelně ani jednoduchá, ani zcela jednoznačná. Za prvé proto, že zmíněný přesun bude mít jiný charakter u každé z hodnot. Dále je nutné předpokládat, že nebude hrát roli pouze životní cyklus, ale že se zde odrazí i vliv mnoha dalších faktorů, které nemusí s životním cyklem příliš souviset. I přes naznačené komplikace, vyplývající ze složitosti sledovaného jevu, jsme toho názoru, že analýza hodnotových orientací by měla obsahovat i tento aspekt.

Bohužel otázka odlišení kognitivní a emotivní roviny v hodnotovém postoji není jediným problémem indikace hodnot v empirickém výzkumu. Často dochází k tomu, že způsob formulace postojové otázky umožňuje poměrně rozdílné

Tabulka 1. Srovnání výroků studentů a učitelů

Formulace hodnoty	Výroky vyjadřující představy respondenta o obsahu hodnoty	
	studenti	učitelé
„být zdravý“	– nemít žádnou vadu – mít zdatnou a pěknou postavu – nepocítovat bolesti – udržovat si dobrou fyzickou kondici	– zdraví je základem všeho v životě člověka – být po všech stránkách fyzicky a psychicky zdravý je jedinou podmínkou pro realizaci dalších hodnot – nebýt vážně nemocen znamená mít možnost dobře pracovat a být platným členem pro rodinu a společnost
„mít a vychovávat děti“	– nevychovávat děti jen ke svému vlastnímu vzoru – mít alespoň dvě děti a ty vychovat podle svých nejlepších představ – vychovat z dětí řádné a čestné lidi – mít děti znamená realizovat se jako žena a matka	– hodnota znamenající zajištění dalšího lidského pokolení, předpoklad vývoje rodiny a společnosti – mít děti je krásné, ale musím si uvědomit, do jakého světa se narodí a jaký život v něm mohou vést – děti jsou nejdůležitějším předpokladem šťastného a spokojeného života, člověk musí vždy pro někoho žít a pracovat a nejen pro děti své
„mít dobrou práci“	– mít práci, která je v prvé řadě dobře honorovaná – mít práci především s výhodnou pracovní dobou – mít takovou práci, která zaručuje dostatečnou společenskou prestiž – mít práci, kde uplatním své vysokoškolské vzdělání – mít takovou práci, která je zároveň koníčkem	– těžko dosažitelný ideál vykonávat práci jako svého koníčka, dobrá práce by především neměla působit depresivně – znamená to možnost uplatnění jak vzdělání, tak životních zkušeností, práce, ve které se člověk soberealizuje a zároveň mu působí radost ji vykonávat – mít dobrou práci a zároveň i dobré zaměstnání se málokdy podaří

výklady jejího sémantického významu, což se automaticky musí projevit ve způsobech odpovědi. Mohou totiž existovat rozdíly v chápání významu otázky jak mezi výzkumníkem a respondenty, tak i mezi skupinami respondentů navzájem. Při výzkumu hodnotových orientací je to zejména patrné, neboť poměrně obecné formulace vytvářejí značný prostor pro různé chápání sémantického smyslu každé položky. Rozdíly či shody v hierarchii hodnot potom nemusí být reálným vyjádřením vztahů k objektům sociální reality, ale metodickým artefaktem, vyplývajícím z rozdílného výkladu daných formulací.

Použijeme-li například faktorovou analýzu, jsou jednotlivé hodnoty mnohdy reprezentovány svými faktorovými zátěžemi ve více než jednom faktoru, což

ukazuje na jejich jistou nejednoznačnost. Je tomu tak i v případech poměrně homogenních souborů, jako jsou studenti jedné fakulty. Podrobně je o tom například referováno ve statí otištěné v Sociologickém časopise [Holda 1973 : 60–70], v níž je analyzován již zmíněný model Z. V. A. N. z hlediska operacionalizace. Konkrétně jde o ověření adekvátnosti rozdělení každé z dimenzí do čtyř sfér (kultivace lidských sil, kultivace mezilidských vztahů, práce a vzdělání, veřejné záležitosti a činnosti). Bylo použito faktorové analýzy, jejíž aplikace při řešení podobných úkolů není novou záležitostí a příklady lze najít v literatuře pod názvem faktorová validizace [Greilford 1956 : 84]. Cílem bylo zjistit, zda získané faktory „empirické sféry“ budou odpovídat apriorně vymezeným čtyřem sférám. Výsledky ukázaly určité nesrovnalosti mezi teoretickým modelem hodnotových orientací a výsledným efektem operacionalizace, a to i z hlediska jednoznačného chápání použitých indikátorů.

Nebezpečí rozdílného výkladu sémantického významu hodnot je však mnohem evidentnější, pokud provedeme analýzu volných výpovědí obsahujících představy studentů o jednotlivých hodnotách, resp. o jejich obsahové náplni. Opět byly porovnávány výroky studentů strojní fakulty a fakulty všeobecného lékařství a výsledky naprosto zřejmě prokázaly, že manifestované chápání hodnot se od jedince k jedinci mnohdy značně odlišuje. To pochopitelně neznamená, že platí: co jedinec, to naprosto odlišné pojetí formulované hodnoty. Ze studentů by bylo možné vytvořit menší skupiny, které by bylo lze charakterizovat jako homogenní ve smyslu výkladu sémantického významu hodnoty. Tato skutečnost však výzkumnou situaci nikterak neulehčuje. Navíc by se tyto skupiny, vytvořené při posuzování jedné hodnoty, rozpadly při posuzování hodnoty jiné a vytvořily by se opět skupiny nové.

Celou situaci se pokusíme ilustrovat tabulkou 2 na s. 99.

Dosud jsme hovořili o metodologickém zachycení prvních dvou složek postoje, obsahujících emotivně hodnotící a poznávací hodnotící aspekt vůči objektům sociální reality. Nyní se věnujme možnostem zachycení poslední složky postoje – tendence k jednání. Ani zde není situace pro výzkumníka jednoduchá. Uvedeme pro ilustraci následující příklad. V roce 1971 byl proveden experiment, jehož výsledky byly v Sociologickém časopise publikovány [Holda-Tošovský 1972 : 436–444]. V souvislosti s verifikací již zmiňovaného modelu Z. V. A. N. byl formulován též následující dílčí úkol: ověřit, zda v rámci čtyř dimenzí verbálně vyjádřený postoj k určité činnosti může být východiskem k odhadu konkrétního jednání. Zkoumaný soubor byl vždy rozdělen podle výkonu činnosti na dvě skupiny respondentů, tj. na ty, kteří určitou činnost vykonávali, a na ty, kteří se jí nezabývali. Je nutné podotknout, že skutečnost výkonu každé z činností byla zjišťována prostřednictvím dichotomické otázky, zda se jedinec věnuje, či nevěnuje určité činnosti. Vzhledem k tomu, že i zde byli výzkumníci odkázáni na výpověď dotazovaného, jejíž pravdivost nemohli ověřit, bylo nutné počítat s tím, že v méně příznivém případě bude ověřena pouze konzistentnost výpovědí dotazovaných.

K zpracování dat byla použita diskriminační analýza, jejímž prostřednictvím byly porovnávány dvě apriorně vymezené skupiny (věnuje se – nevěnuje se) prostřednictvím čtyř kritérií (postoj k činnosti z hlediska zájmu, významu, aspirace a norem). Pouze v jednom případě byla zjištěna určitá korespondence mezi výkonem činnosti a jejím hodnocením. Bylo tomu tak u činnosti v zájmových kroužcích. Ovšem ani zde nebyl rozdíl mezi oběma skupinami příliš

Tabulka 2. Výroky vyjadřující představy respondentů o obsahu dané hodnoty

Formulace hodnoty	
„mít dobrou práci, dobré zaměstnání“	– mít takovou práci, která je v prvé řadě dobře honorovaná a má i možnost vedlejšího výdělků; – mít práci zajímavou, tvořivou, s vlastními pracovními úkoly, při nichž mohou uplatnit své schopnosti; – mít práci s výhodnou pracovní dobou, poskytující dostatečnou volnost; – pracovat především v dobrých pracovních podmínkách a v dobrém pracovním kolektivu; – mít takovou práci, která zaručuje dostatečnou společenskou prestiž a úspěšnou životní dráhu; – mít takovou práci, která nepřináší příliš velkou odpovědnost, nevyčerpává, nepřesouvá se do volného času; – mít práci, v níž uplatním své vysokoškolské vzdělání a mohu dále rozvíjet svoji osobnost; – atd.
„mít dobré znalosti, hodně vědět“	– dosáhnout nejvyššího stupně vzdělání a získat vysokoškolský titul; – mít komplexní všestranný přehled, umět se orientovat v každém problému, být „živou encyklopedií“; – dosáhnout vynikajících znalostí a schopností ve svém oboru, stát se výborným specialistou; – dosáhnout ve zralém věku celkové moudrosti, mít schopnost vlastního úsudku a dostatečné vlastní zkušenosti; – dobře studovat vysokou školu; – věnovat všechn svůj čas studiu, literatuře, kulturním akcím, cestování, a tím stále rozšiřovat svůj vzdělanostní obzor; – mít a osvojit si takové znalosti, které jsou potřebné pro dobrý výkon povolání; – mít třeba i povrchní znalosti, ale o všem něco vědět a umět o tom diskutovat; – atd.
„mít dost času na odpočinek a záliby“	– především si duševně i fyzicky odpočinout od zaměstnání, relaxovat, ničím se příliš nezabývat; – najít si nějakou zálibu (kečička), odlišnou svou náplní od povolání, a té se věnovat aktivně ve volném čase; – věnovat volný čas těm činnostem, které přispívají ke zvyšování materiálního zajištění rodiny či jedince; – dosáhnout toho, že práce bude zároveň koníčkem a čas věnovaný zaměstnání a volný čas se tak od sebe nebudou příliš odlišovat; – veškerý svůj volný čas věnovat sebevzdělávání; – vypustit ze svého volného času schůzování, honbu za penězi a kariérou a dělat jenom to, co mi působí potěšení; – atd.

výrazný, přičemž se na něm ze 60 % podílel postoj v rovině aspirací. Uvedený výsledek není samozřejmě možné zobecňovat. Domníváme se však, že i v jiných případech by výzkumníci došli k obdobným komplikacím.

* * *

Tyto dílčí ilustrace empirických výsledků ukazují na nutnost vytvoření výzkumného nástroje, který by adekvátnějším způsobem zachytil vyjádření reálných vztahů k objektům sociální reality. Jsme si přirozeně vědomi z toho plynoucích obtíží. Jedna strana věci je nutnost takového kroku proklamovat, a druhá skutečně takový výzkumný nástroj vytvořit. Dosavadní poznatky však

již zcela jednoznačně ukazují, že je nutné pracovat s konkrétnějšími položkami, které zúží prostor pro odlišné výklady a snad i umožní zachytit jednotlivé existující složky dané hodnoty.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Člověk jako systém a systém činnosti člověka*. Sociologický časopis 1974, č. 4.
- Alan, J.: *Sociologická interpretace věku*. Sociológia 1977, č. 1.
- Filipcová, B. — Filipce, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Greilford, J. P.: *Fundamental Statistics in Psychology and Education*. New York, Mc Graw-Hill 1956.
- Hirner, A.: *K problematice indikace sociálních javů*. Sociológia 1975, č. 3.
- Holda, D.: *Rozbor operacionalizace při výzkumu hodnotových orientací mládeže*. Sociologický časopis 1973, č. 1.
- Holda, D. — Matějovský, A.: *Úvod do marxistické sociologie mládeže*. Sociologický časopis 1974, č. 4.
- Holda, D. — Tošovský, J.: *Diskriminační analýza*. Sociologický časopis 1972, č. 4.
- Huláková, M.: *Hodnotový systém socialistické společnosti v přeměnách života*. Sociologický časopis 1976, č. 4.
- Huláková, M.: *K problematice zkoumání hodnotových orientací v sociologii*. Sociologický časopis 1974, č. 6.
- Janoušek, J.: *Dynamika lidské motivace v podmínkách VTR*. Československá psychologie 1975, č. 5.
- Karásek, J.: *Charakteristika a základné znaky pojmu sociálny jav*. Sociológia 1976, č. 3.
- Karásek, J.: *Kategória sociálneho javu a jej miesto v sociológii — vývoj problematiky*. Sociológia 1975, č. 6.
- Kretsch, D. — Grutschfield, R. S. — Ballackey, E. L.: *Člověk ve společnosti*. Bratislava, EPOCH 1968.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 38*. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K.: *„Grundrisse I.“* Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 3*. Praha, SNPL 1962; *sv. 13*. Praha, SNPL 1963.
- Mužik, J. — Ruml, V. a kol.: *Empirie, teorie a praxe ve společenských vědách*. Praha, SPN 1979.
- Nakonečný, M.: *Sociální psychologie*. Praha, Svoboda 1970.
- Světlý, J.: *Hodnoty a hodnocení*. Praha, SPN 1978.
- Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, SPN 1966.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.
- Velehradský, A. a kol.: *Hodnocení a hodnoty v činnosti člověka*. Praha, Svoboda 1978.
- Zdravomyslov, A. G. — Rožin, I. N. — Jadov, V. A.: *Человек и его работа*. Москва, Мысль 1967.
- Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu*. Sociologický časopis 1975, č. 4.
- Zich, F.: *Poznámky ke zkoumání postojů v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1971, č. 4.

Резюме

Д. Гольда - З. Чермакова: Социологическое исследование ценностных направлений

Социологическое исследование ценностных направлений исходит из основных принципов анализа общественного сознания, которое взаимосвязано с решением вопроса отношения сознания и существования. Анализируя отношение между общественным существованием и общественным сознанием, то необходимо учитывать две его стороны, которые некоторые авторы называют гносеологическим и социологическим аспектами исследования общественного сознания. Структура общественного сознания зависит от

общественных отношений. Неуважение этих более широких взаимосвязей привело к некоторым негативным явлениям в недавнем прошлом. Комплексный всесторонний метод социологического познания подтверждается двумя современными социологическими моделями социальной действительности — модель социалистического образа жизни и модель социалистического сознания молодежи. Из более конкретных проблем исследования ценностей обсуждается в основном операционализация понятия ценности и ценностного направления. Она исходит из употребляемых определений ценностей — ценностных направлений. Ценности проявляются посредством позиций, и необходимо их с помощью этих позиций рассматривать. При этом необходимо учитывать их внутреннюю структуру (когнитивные, эмоциональные и конативные составные части). Возможные трудности этого подхода иллюстрированы на примерах конкретной эмпирической работы. Различение отдельных составных частей позиций необходимо, как это видно из некоторого эмпирического опыта. Результаты методологического эксперимента показывают тенденцию передвижения значения из эмоциональной составной части в когнитивную в зависимости от возраста, который более или менее является стороной явления жизненных циклов.

Проблемой могут быть артефакты, данные различным объяснением формулировки вопроса отношения. Формулировка употребляемых батарей ценностей именно представляет возможность довольно по-разному излагать их семантическое значение, что автоматически должно проявиться в способах ответов — это иллюстрируется на результатах анализа свободных показаний, представляющих воображения спрашиваемых об отдельных ценностях, или же об их содержании.

В заключение статьи коротко изложены возможности регистрации последней составной части подхода, т. е. тенденции к действию и указаны результаты эксперимента, направленного на эту проблему.

Summary

Holda D. — Čermáková Z.: Sociological Research into Value Orientations

The sociological value-orientation research proceeds from essential principles of the analysis of social consciousness, connected with the solution of the issue of the consciousness-existence relation. In analyzing the relation between social existence and social consciousness it is necessary to take into account two of its aspects, called by some authors the gnosological and the sociological aspect of social-consciousness research. The structure of social consciousness is dependent upon social relations. The failure to respect these broader implications resulted in the emergence of certain negative phenomena in the recent past.

The complex, many-sided progress of sociological knowledge is demonstrated on two contemporary sociological models of social reality — that of the socialist way of life and that of the socialist consciousness of youth. In discussing the more concrete problems of value research, particular attention is paid to the operationalization of the concept of value and value orientation. It proceeds from generally used definitions of values-value orientations. Values manifest themselves through attitudes, and thus it is necessary to examine them with the aid of these attitudes. In doing so, their internal structure (i. e. their cognitive, emotive and conative components) must be taken into consideration. The possible difficulties of this approach are illustrated on examples of concrete empirical work.

As has been brought out by some empirical experience, it is essential to distinguish the individual components of attitudes. The results obtained from a methodological experiment indicate a trend toward a shift of weight from the emotive component to the cognitive one in dependence on age which more or less represents a phenomenal aspect of life cycles.

Problems may possibly arise in connection with artefacts ensuing from a different interpretation of the formulation of the attitude question. As a matter of fact, the formulation of the value batteries applied allows relatively different interpretations of their semantic meaning; this, of course, is automatically reflected in the manners of answering. All this is illustrated on the results of an analysis of free statements indicating the respondents' notions of individual values or their content.

In conclusion, possibilities of comprehending the last components of the attitude, i. e. tendencies to action, are briefly stated and the results of an experiment relating to this problem are referred to.